

DOI: <https://doi.org/10.28925/3041-1505.2026.720>
УДК 75:39(477)»18»

Степаненко Аліна Олегівна
здобувач першого освітнього рівня (бакалавр)
Київський столичний університет ім. Бориса
Грінченка
Київ, Україна
ORCID ID: 0009-0002-5487-7847
aostepanenko.fomd22@kubg.edu.ua

Stepanenko Alina
student of the first (bachelor's) level of higher education,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0009-0002-5487-7847
aostepanenko.fomd22@kubg.edu.ua

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ ТА ОБРЯДИ В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ XIX СТОЛІТТЯ

UKRAINIAN TRADITIONS AND CEREMONIES IN THE UKRAINIAN ART OF THE 19TH CENTURY

Анотація. У тезах розглянуто українські традиції та звичаї в мистецтві українських живописців XIX століття. Підкреслюється важливість їх ролі у визначенні української культури, аналізуються образи українського селянства, передані у творах видатних українських портретистів та майстрів побутової картини. Дослідження ролі календарно-обрядових свят в житті українського народу та їх вплив на українські культуру і мистецтво.

Розглянуто культурне і релігійне підґрунтя українських

календарних звичаїв, його вплив на світогляд українців. Описаний процес трансформації народних вірувань внаслідок насадження християнства за часів Київської Русі, визначено суть «культу предків» як зв'язок живих і мертвих, що зберігся у вигляді деяких народних звичаїв в сучасному житті українців. До прикладу наведено культурне явище, відоме як «Поминальна неділя», або «Проводи». Також залишили свій слід у мистецтві свята літнього циклу, широко відомі українцям свята Івана Купала, Зелені свята (Трійця), Петра і Павла (завершення пісту, початок жнив), Маковія, Яблучний та Хлібний Спаси, котрі являють собою яскравий приклад симбіозу язичницького і християнського світогляду.

Найчастіше українські живописці XIX століття зображували на своїх полотнах українські Великодні традиції з циклу весняних свят та Різдвяні традиції з циклу зимових свят. Великодні сюжети цих творів розповідають як українські селяни готувались до свята, з яких особливих страв складався і виглядав святковий стіл, відвідування українцями церков в Страсну неділю, національний український костюм, розваги тощо.

Особливо багатими на автентичні українські обряди були і численні свята зимового циклу, які українці проводили з піснями, стравами та ритуалами, які передають із покоління в покоління. Такі традиції включають в себе колядування, щедрування, посівання, перевдягання в містичних персонажів, приготування 12 страв на Святвечір, складання дідуха тощо. Язичницькі вірування тісно переплітаються з християнськими мотивами та утворюють широкий спектр традицій та звичаїв з регіональними варіаціями – від гуцульських вертепів до подільських ворожінь. В статті наведено широкий перелік митців та полотен, що в своїх сюжетах змальовують

живий дух української самобутньої культури, коріння якої сягає епохи неоліту (6-4 тис. до н. е.)

Ключові слова: українські традиції, українське селянство, календарно-обрядові свята, язичництво, християнство, живопис.

Abstract. The thesis examines Ukrainian traditions and customs in the art of Ukrainian painters of the 19th century. The importance of their role in defining Ukrainian culture is emphasized, the images of the Ukrainian peasantry conveyed in the works of outstanding Ukrainian portrait painters and masters of domestic painting are analyzed. Study of the role of calendar and ritual holidays in the life of the Ukrainian people and their influence on Ukrainian culture and art.

The cultural and religious basis of Ukrainian calendar customs and its influence on the worldview of Ukrainians are considered.

The cultural and religious basis of Ukrainian calendar customs and its influence on the worldview of Ukrainians are considered. The process of transformation of folk beliefs as a result of the establishment of Christianity during the time of Kyivan Rus is described, the essence of the «cult of ancestors» is defined as a connection between the living and the dead, which has been preserved in the form of some folk customs in the modern life of Ukrainians. An example is the cultural phenomenon known as «Remembrance Sunday» or «Provody».

Also left their mark in the art of the holidays of the summer cycle, widely known to Ukrainians are Ivan Kupala, Green (Trinity), Peter and Paul (end of fasting, beginning of harvest), Macovia, Apple and Bread Savors, which are a vivid example of the symbiosis of pagan and Christian worldviews.

Most often, Ukrainian painters of the 19th century depicted on their canvases Ukrainian Easter traditions from the cycle

of spring holidays and Christmas traditions from the cycle of winter holidays. The Easter plots of these works tell how Ukrainian peasants prepared for the holiday, what special dishes made up and looked like the festive table, visits by Ukrainians to churches on Holy Sunday, national Ukrainian costume, entertainment, etc.

The numerous holidays of the winter cycle, which Ukrainians celebrated with songs, dishes and rituals that are passed down from generation to generation, were especially rich in authentic Ukrainian rites. Such traditions include caroling, giving, sowing, dressing up as mystical characters, cooking 12 dishes on Christmas Eve, making Didukh, etc. Pagan beliefs are closely intertwined with Christian motifs and form a wide range of traditions and customs with regional variations – from Hutsul nativity scenes to Podil fortune-telling. The report contains a wide list of artists and canvases that in their subjects depict the living spirit of the original Ukrainian culture, the roots of which go back to the Neolithic era (6-4 thousand BC).

Keywords: Ukrainian traditions, Ukrainian peasantry, calendar and ritual holidays, paganism, Christianity, painting.

Постановка наукової проблеми. Життя українського селянина було тісно пов'язане із землеробською працею та регламентувалося зміною пір року. Найбільш важливі події, зумовлені річним природним циклом, знайшли своє відображення у системі календарних свят. Ці українські звичаї поєднують в собі язичницьке коріння та християнське літочислення та реалії. Таке переплетення народних уявлень та християнських вірувань є унікальною рисою культури української нації. Ця тема є не досить розробленою у сучасному мистецтвознавстві, оскільки питання відображення українських традицій та обрядів

у живописі XIX століття здебільшого розглядається з позицій художньо-стилістичного аналізу, без глибокого осмислення їхнього культурного та язичницького підґрунтя. Осмислення цих культурних пластів дозволить глибше зрозуміти світогляд українців XIX століття, виявити внутрішній зв'язок між народною духовністю та художнім баченням митців, а також простежити процес формування національної ідентичності через мистецтво.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Монографія О. Курочкина «Святковий рік українця від давнини до сучасності» (2014); збірники «Pokucie» (1882—83) польського вченого О.Кольберга «Ruś czerwona», «Chelmskie» (1890), «Pieśni ludu z Podola rossyjskiego w latach 1858 i 1862 zebrany» (1888), «Wolyń» (1907) «Białoruś–Polesie» (1968) містять описи українських календарних обрядів і свят, виконуваних під час їх проведення пісень, ігор, хороводів, а також прикмет, вірувань, заборон і приписів.

Мета і завдання. Метою роботи є дослідження українських традицій і обрядів, відображених в українському мистецтві XIX століття, зокрема аналіз витоків давніх язичницьких вірувань, їх трансформації під впливом християнської релігії, а також визначення тих елементів традиційної культури, які збереглися до сьогодення і знайшли своє відображення в сучасному мистецтві. Завданням роботи є описати: основні риси та особливості давніх язичницьких вірувань українського народу, їх символіку та обрядовість; процес взаємодії та синтезу язичницьких і християнських елементів у традиційній культурі; відображення традицій і обрядів у живописі XIX століття; ті традиції та обрядові елементи, які збереглися в українській культурі до сьогодення; прояви давніх традицій у сучасному українському мистецтві та їх

значення для формування національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Календарні обряди становлять складну багатофункціональну систему, що відображає ціннісні орієнтації, потреби та релігійно-світоглядні уявлення суспільства. Вони виконують низку взаємопов'язаних функцій, серед яких – хронологічна (позначення початку та завершення природних і господарських циклів), утилітарно-магічна (спрямована на забезпечення врожайності та матеріального добробуту), а також духовно-психологічна, що полягає у задоволенні емоційних і світоглядних потреб учасників.

Важливим аспектом є також соціальна функція обрядовості, яка проявляється в легітимації обрядових практик у межах спільноти, а також у репрезентації та підтвердженні соціального статусу її учасників. Більшість українських календарних обрядів має виразний аграрний характер, що зумовлено історичним домінуванням землеробства як основного виду господарської діяльності. Археологічні дані засвідчують існування землеробських практик на території сучасної України ще з епохи неоліту (VI–IV тис. до н. е.). У структурі цих обрядів провідне місце займають сезонні трудові цикли, пов'язані з обробітком землі.

Світоглядна основа календарної обрядовості включає елементи так званої аграрної магії – системи уявлень про можливість впливу на природні процеси через ритуальні дії. У ній також збереглися релікти архаїчних культів: шанування стихій (землі, води, вогню), рослинності та плодючості, астральних об'єктів, тварин, а також культу предків. Така синкретична структура свідчить про глибоку історичну тяглість і багатошаровість української календарної обрядової традиції. Із приходом християнства на землі Київської Русі було запроваджено юліанський календар, його вплив на традиційний календар відбувався

поступово. Спочатку церква намагалася підпорядкувати і прив'язати народні свята і календарні обряди до певних дат юліанського календаря, згодом вдалась до репресій та заборон, що продовжувались аж до початку 20 століття. Як наслідок, у традиційній культурі не збереглися імена язичницьких богів (Перуна, Дажбога, Стрибога, Хорса, Симаргла, Велеса та ін.) Окремі риси язичницьких богів із часом були присвоєні християнським святим. Так, функції бога-громовика Перуна, який переслідуює свого супротивника Велеса, перейшли до св. Іллі, який блискавками влучає в чорта.

В українському народному календарі добре збереглися уявлення і персонажі, пов'язані з нижчою міфологією. Вірили, що на межі весни й літа біля людських осель з'являються русалки, напередодні великих річних свят – Різдва, Великодня, Трійці – приходять із потойбіччя «діди» – душі покійників, а на св. Юрія, Купала і Щедрий вечір активізуються демонічні персонажі й природні стихійні сили.

Християнська ідеологія вплинула і на культ предків – один із центральних культів, пов'язаний з ідеєю позаземного існування душ померлих. У народному календарі кожна зміна сезону відзначається поминальними обрядами «Дідами». Культ предків (у християнізованому варіанті) найповніше відбився у календарних обрядах і фольклорі різдвяно-новорічного циклу. Поминання предків становить один із центральних ритуалів різдвяно-новорічного циклу. Їхня присутність за святвечірньою вечерею – стійке вірування на всій українській етнічній території, яке сягає індоєвропейського коріння.

Уже через кілька століть у картині світу традиційного українця православна віра не підлягала сумніву і відігравала величезну роль у його повсякденному житті. Язичництво як цілісна світоглядна система на час

системного фіксування народного календаря (19 ст.) на українських етнічних територіях не збереглося. Проте як художньо-пізнавальна модель воно продовжувало синхронно співіснувати поруч із християнською моделлю. Особливо багатими на автентичні українські обряди є численні свята зимового циклу, які українці проводили з піснями, стравами та ритуалами, які передають із покоління в покоління. Такі традиції включають в себе колядування, щедрування, посівання, перевдягання в містичних персонажів, приготування 12 страв на Святвечір, складання дідуха тощо. Язичницькі вірування тісно переплітаються з християнськими мотивами та утворюють широкий спектр традицій та звичаїв з регіональними варіаціями – від гуцульських вертепів до подільських ворожінь.

З популяризацією тематики українського села наприкінці XIX – початку XX століття українські митці почали зображати традиції та побут українського селянства. Побутовий жанр став одним із ключових напрямів того періоду українського мистецтва. Через репрезентацію повсякденного життя художники прагнули зафіксувати усталений традиційний уклад, а також відобразити систему моральних цінностей і духовних орієнтирів українського народу. Значне місце у творчості митців посідали сюжетні композиції, що вирізнялися емоційною насиченістю та тематичною різноманітністю. Особливу увагу було зосереджено на відтворенні обрядово-святкової культури, зокрема сцен святкування ключових дат народного календаря, таких як Великдень, Різдво, Івана Купала, Андрія, Спаса, а також масниці, гаївки та інші традиційні звичаї практики. Видатний живописець та оспівувач краси українського села М. Пимоненко звертається до тем весільних обрядів, ярмарків, календарних свят. Його

роботи характеризуються увагою до деталей – народного костюма, жестів, міміки персонажів. Ця етнографічна точність поєднується з психологічною глибиною. У сюжеті картин «Різдвяні ворожіння» (1888), «Дівчата ворожать» (1893) майстерно передано святкову атмосферу, молодіжні розваги і загадковість ритуалу ворожіння. Картина «Весілля в Київській губернії» (1891) яскраво змальовує другий день українського весілля (обряд «перезви») на селі. На полотні зображено святкову процесію, яка йде вулицею, символізуючи радість, народні традиції та життя українського села наприкінці ХІХ століття. «Колядки» М. Пимоненка (1880-ті), «Колядки в Україні» (1864) К. Трутовського зображують різдвяний вечір у засніженому українському селі. Група колядників, включаючи молодь, підходить до освітленої хати, де їх зустрічає господар, створюючи атмосферу радості, народних традицій та святкового затишку. Наповнена місячним сяйвом містична картина І. Крамського «Русалки» (1871) була написана за мотивами повісті М. Гоголя «Травнева ніч або Утоплена» з циклу «Вечори на хуторі біля Диканьки» та зображує українських русалок-утоплениць. На серії картин І. Труша «Гагілки» (1902-1905) зображені весняні забави гуцульських дівчат, велику увагу приділено написанню гуцульського костюма на полотні «Гуцулки біля церкви». Українському святкуванню Великодня присвячено низку колоритних творів: полотно «Великодня утрєня» (або «Ранок Христового Воскресіння», (1891) М. Пимоненка зображує великодній ранок у селі Малютянка під Києвом, сюжет полотна водночас урочистий і побутовий, передає атмосферу свята через світло свічок, що контрастує з першими променями сонця, зображуючи натовп парафіян, освячення їжі на вишитих рушниках; «На Великдень біля церкви», «Великдень» (1930-ті) С.

Колеснікова; «Святковий стіл» (1890-1900) П. Левченка; «Солдатка» (1985-1988), «Пасхальний натюрморт» (1989) В. Зарецького та багато інших.

Висновки. Народна обрядовість, зокрема календарні цикли (весняні, літні, русалійні), формували основу світоглядної системи українців. У художньому вимірі ці мотиви зберігають сакральний зміст і водночас набувають естетичного узагальнення. Встановлено, що домінування аграрного характеру обрядів зумовлене історичною роллю землеробства, а їхня основа сформована на поєднанні сезонної трудової діяльності та архаїчних вірувань, зокрема елементів аграрної магії та давніх культів. Водночас календарна обрядовість зазнала суттєвого впливу християнства, що спричинило трансформацію традиційних вірувань і формування синкретичної моделі, у якій язичницькі та християнські елементи функціонують у тісній взаємодії.

Особливе місце у структурі народного календаря посідають уявлення про нижчу міфологію та культ предків, що відображають глибинні уявлення про зв'язок між світом живих і померлих. Ці вірування збереглися у формі обрядових практик, зокрема в межах різдвяно-новорічного циклу, і свідчать про тяглість індоєвропейських традицій. Попри втрату язичництва як цілісної релігійної системи, його елементи продовжували існувати у народній культурі як важлива складова символічного мислення та обрядової практики. Найбільш повно ця спадщина відобразилася у зимовому обрядовому циклі, який характеризується багатством ритуалів, звичаїв і регіональних варіацій. Крім того, важливу роль у збереженні та репрезентації календарної обрядовості відіграло українське мистецтво кінця XIX – початку XX століття. Через побутовий жанр митці не лише документували традиційний уклад життя,

але й інтерпретували його, акцентуючи увагу на духовних і культурних цінностях народу. Творчість художників, зокрема М. Пимоненка, стала важливим джерелом візуалізації обрядової культури та сприяла її збереженню в національній пам'яті.

Таким чином, архаїчні народні вірування залишили свій відбиток у сучасному мистецтві, хоча і зазнали значних трансформацій під впливом християнства і були більшою частиною забуті.

Список використаних джерел:

1. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Київ: Обереги, 1992. 424 с.
2. Сапіга В. К. Українські Народні свята та Звичаї. Київ: Т-во «Знання України», 1993. 112 с.
3. Русалії // Енциклопедія українознавства: Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1973. Кн. 2, [т. 7] : Пряшівщина (продовження) Сибір. С. 264.
4. Пимоненко Микола Корнилович // Шевченківська енциклопедія : у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 5 : ПеС. С. 118.
5. Чебанюк О.Ю. Україна, держава: календарні обряди // Енциклопедія історії України: Україна –Українці. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2018. 608 с.
6. Артюх Л. Ф. Українська народна обрядовість. Київ: Наукова думка, 2012.
7. Борисенко В. К. Традиції і життєдіяльність українського етносу. Київ: Унісерв, 2000.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний

нарис. Київ: Оберіг, 1993.

9. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997.

References:

1. Ilarion (Ohienko, I.). (1992). Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: Istorychno-relihiina monohrafiia [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people: A historical-religious monograph]. Oberehy [in Ukrainian].

2. Sapiha, V. K. (1993). Ukrainski narodni sviata ta zvychai [Ukrainian folk holidays and customs]. Tovarystvo "Znannia Ukrainy" [in Ukrainian].

3. Kubiiovych, V. (Ed.). (1973). Rusalii. In Entsyklopediia ukraïnoznavstva: Slovnykova chastyna (Vol. 7, p. 2643). Molode zhyttia [in Ukrainian].

4. Pymonenko Mykola Korniylovych. (2015). In M. H. Zhulynskyi (Ed.), Shevchenkivska entsyklopediia (Vol. 5, p. 118). Instytut literatury im. T. H. Shevchenka [in Ukrainian].

5. Sapiha, V. K. (1993). Ukrainski narodni sviata ta zvychai [Ukrainian folk holidays and customs]. Tovarystvo "Znannia Ukrainy" [in Ukrainian].

6. Artiukh, L. F. (2012). Ukrainska narodna obriadovist [Ukrainian folk ritualism]. Naukova dumka [in Ukrainian].

7. Borysenko, V. K. (2000). Tradytsii i zhyttiedialnist ukrainskoho etnosu [Traditions and life activity of the Ukrainian ethnos]. Uniserv [in Ukrainian].

8. Voropai, O. (1993). Zvychai nashoho narodu: Etnohrafichnyi narys [Customs of our people: An ethnographic essay]. Oberih [in Ukrainian].

9. Yakovenko, N. (1997). Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia [Essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the 18th century]. Heneza [in Ukrainian].